

ВАГНЕРОВА АДМИНИСТРАЦИЈА И КРИВОШИЈСКИ УСТА- НАК 1869. ГОДИНЕ

О стотој годишњици

Вагнерова (Wagner) администрација била је трећа по реду аустријска администрација у Далмацији, откада је — након пораза аустријске војске 1859. код Солферина у Италији у рату с Пијемонтом и Наполеоном III 1860. године у Аустрији уведено уставно стање. Претходиле су јој администрације Лазара Мамуле — злогласна, крвава, започета још 1853. године у крилу *Vaschova* апсолутизма (1853—1865) — и Фрање Филиповића — блага, недовољно енергична (17. октобра 1865 — 30. јула 1868). Обојица су били „наше горе лист“, војници граничари високог ранга.

Промјена смјера владине политике у Бечу довела је била 1865. до промјене намјесника Далмације. У Бечу је министар-предсједник Шмерлинг (Schmerling) био отишао при крају 1865. године, а на његово мјесто дошао је Белкреди (Belcredi), којему је било намијењено да проведе помирење међу народима Монархије. Тада је и Филиповић постао далматински намјесник.

До промјене дошло је поновно 1867. године, када је царски бечки двор — након новог пораза аустријске војске 1866. код Кенигреца у рату с Прусијом — склопио нагодбу («Ausgleich») с Маџарима, па се Царевина Аустрија претворила у дуалистичну државу, у Аустро-Угарску монархију. То ново уређење утврдило је супремацију аустријских Нијемаца и Маџара у Монархији: оних првих, западно од Лајте (Leithe), малог притока Дунава, у „краљевинама и земљама заступаним на Царевинском вијећу“, у Цислајтанији, у Бечу, и ових других, источно од ње, у Краљевини Угарској, у Транслајтанији, у Будимпешти.

Том диобом Далмација је остала у склопу „краљевина и земаља заступаних у Царевинском вијећу“, дакле под утицајем Беча, док су Краљевине Хрватска и Славонија склопиле 1868. нагодбу с Маџарима и ушле у састав Краљевине Угарске, дакле под утицај Будимпеште.

И није од наших крајева сама Далмација потпала под Беч! Ту су још биле Истра, Крањска, Горица, па дијелови нашег на-

рода који су живјели на територију Трста, Корушке и Штајерске. Дуалистичко уређење узаконило је нову подијељеност наших народа на Југу Монархије.

*

Бечко Царевинско вијеће («Reichsrat») било је подијељено на двије велике скупине: на једној страни били су присташе аутономије, аутономисти, који су тражили што шире самоуправе, аутономије, за аустријске покрајине и што већи дјелокруг за аустријске саборе, а на другој централисти који су били за централизам усредоточен у царском главном граду Бечу, у Царевинском вијећу. У прву групу спадали су они који су раније, прије увођења дуализма, заговарали федералистички систем за Монархију, готово сви Словени, а у другу групу већина Нијемаца.

У томе склопу чудан је био положај далматинских заступника — аутономаша. Звали су се тако што су били противни враћању Далмације у склоп „Троједнице“, коју су некада, уз Далмацију, сачињавале Хрватска и Славонија, насупрот народњацима који су били за то спајање. Противно ономе, што се морало очекивати од њих, тј. да буду с онима који су, као и они, заступали начело аутономних покрајина, они су живо и одлучно помагали централистичку политику коју је водила Хазнерова (Hasner) влада, прва у низу насљедница Ауерспергове владе настале по уведењу дуалистичког система. На то их је силио њихов положај у Далмацији, угрожен растућом поплавом народних редова.

У трећем, Тафеовом (Taaffe) министарству Цислајтаније кључну позицију, министарство унутрашњих послова, задржао је др Каол Гискра, „министар полиције“, како се неслужбено називао, Великонијемац, који је проповиједао »Drang nach Süden« и проглашавао и Јадран њемачким морем. То није сметало ипак далматинским аутономашима, јер су у другој Гискриној пароли »nich nur slavisch« (само не славенски) налазили подршку за своју политику у Далмацији, зато га је задарска опћина у њиховим рукама именovala својим почасним грађанином. И када је Филиповић поднио у Бечу предлог да се заведе у школама народни (српскохрватски) језик, па је предлог био одбијен, Филиповић је дао оставку на своје мјесто.

Њега је наслиједио Иван пл. Вагнер (Wagner), такођер домаћи син, генерал, родом из Слуња, и он, дакле, из војничке Хрватске. На то мјесто дошао је из Земуна, гдје је био војни заповједник тврђаве. Познавао је оба земаљска језика, народни и талијански. Земун је био у оно доба истурена погранична тачка на крајњој периферији Монархије, окренута према Србији, која је под Намјесништвом — након убиства 1868. кнеза Михаила — била оријентисана више према Аустро-Угарској него према Русији. Србија је била на домаку — преко моста — и сви конци аустриј-

ске обавјештајне службе према њој и Блиском Истоку ишли су преко Вагнера као заповједника Земуна.

Па ипак, важније од Земуна било је у то доба цивилно и војничко заповједништво Далмације. Кад је Аустрију снашао пораз код Кенигреца, па је изгубила сваки утицај у Италији и Њемачкој, она се стала окрећати све више Балкану, тражећи у њему своју политичку и економску експанзију. У томе склопу Босна и Херцеговина — тада још турске покрајине — биле су у Бечу сматране „природним залеђем Далмације“. К тому, изнад Боке Которске, дијела Далмације, најјужније тачке Монархије, дизала се Кнежевина Црна Гора. За разлику од Србије, њена вањска политика упирала је своје погледе више у Русију. Али, Русија је била далеко, и њен кнез Никола сналазио се, приморан, колико му је било могуће, између Петрограда и Беча и бригнуо је да се не замјери бечком двору.

*

Везе аутономаша са бечким круговима чиниле су их слободнијима у творним нападајима на народњаке у Далмацији, гдје су помоћу плаћене руље проводили терор на улицама над својим политичким противницима, помагани капом и шаком од стране далматинске, поталијанчене бирократије.¹ Нереди, који нису утихнули били ни под Филипковићем, продужили су се кроз читаву другу половину 1868. са већим или мањим прекидима, а настављени су и у 1869. години у већим размацама. Имали су по плану организатора показати и новом намјеснику да су аутономаша господари ситуације у земљи.

Затегнути односи пренесени су са улице и у Сабор. Народњаци су тражили увођењем народног језика у школе и у уреде његово изједначење са талијанским. Владин је одговор био негативан, зато је народњачко гласило »Il Nazionale«² (26. септембра 1868) изнијело у писму новом намјеснику стање у Далмацији и приказало да је коријен зла, које влада у њој, баш то што језик у јавном животу није народни. „Друштвени увјети дубоко су уздрмани у Далмацији, и свака разборита особа“, каже се у њему, „мора се згрозити кад помисли куда ће одвести распуштеност: хајдучија, крвна освета, палежи, разбојништва (нарочито у Равним Котарима којима влада није била кадрa да стане на крај), грађанска неслога и подвале на дневном су реду. Помућени су јавни мир и сигурност, старе и нове неправде потицајем су пуку склономе срџби, наоружане и навикнутоме на зло.

¹ В. др Јосип Берош: *Либерални савез*, „Задарска ревија“ бр 4—5/1961. стр. 351—367.

² »Il Nazionale« (даље: NI.) био је у то доба писан талијанским језиком. Хтјело се њиме предобити за народну ствар интелигенцију далматинску, која је била готово сва италијанизирана, што школа није било него на талијанском језику. Прилог му је био листак „Народни лист“ за писмени дио народа.

Двије се странке непријатељски односе у сабору, не само у опћинским вијећима већ и у дућанима и каванама, и неслога увукла се чак и у обитељи. Зло је толико напредовало да се из њега може породити грађански рат, ако не буде дубоког и успјешног лијека.

„Утврдило се да су закони изгубили своју брижну снагу у неким крајевима покрајине; да јавни органи нису довољни или зато што су слаби или што из злобе не врше своје дужности; да су особна слобода, имање, част или особно достојанство изврнути нападајима и насиљима не налазећи заштите; у једну ријеч, превагнули су, у сјени слободе, *распуштеност и разурданост*.

„Први и посљедњи узрок таквог зла је питање језика. Прошло је 50 година откада се Далмација предала Аустрији, вјерујући да ће моћи цвати и напредовати, а мјесто тога пук је у својој већини остао до данас у примитивној суровости, препуштен покварености, нагонима своје природе, занемарен, потиштен и попут *раје* остављен на милост и немилост оних који гозоре, подучавају, суде и управљају на талијанском језику. Несретни пук, који знојем свога лица подржава уреду, судове и школе...

„... Одстрањујући из јавнога живота хрватскосрпски језик и подржавајући и ширећи језик талијански, не само — не хтијући — припрема тло Италији на овим обалама Јадрана већ и подиже кинески зид између Далмације и пограничних земаља. Становник Босне и Херцеговине тјешу се у својим невољама што му *кадије и муфтије* суде у његову језику, напротив већина Далматинаца не разумије ни суце ни њихове одлуке.

„... Довољно је да кажемо да смо Славени, па да влада лупне вратима правди и једнакости... да не уведе српски или хрватски језик у школе, уреду и у јавни живот“ (како то прописује) „§ 19. темељног закона од 21. просинца 1867.“

И док је Сабор још засједао, избио је 7. октобра 1869. у Боки Которској устанак у високим и каменитим Кривошијама на тромеђи Далмације, Црне Горе и Херцеговине.

Повод за то био је закон о домобранству («*Landwehrgesetz*») који је Царевинско вијеће било прихватило 5. децембра 1868. године. Закон је прописивао да младићи, способни за оружје, не могу напустити свој завичај прије него што изврше свих 12 година активне службе и службе у домобранству, на коју их закон обавезује. Као изнимка у закону, давала се, доиста, повластица становницима на копну пређашњег дубровачког и которског округа да служе једино у унутрашњој обрани земље, регрутирајући се у домобранству, а не у сталним оружаним јединицама. Али и таква, та је одредба била тешка за Бокелје. Немајући могућности да прехране себе и своје обитељи на родноме тлу због његове слабе родности, они су одлазили у свијет тражећи себи рада и зараде или као морнари на трговачким бродовима

дуге пловидбе већином својих земљака, који су пловили далеким морима, или као надничари у Цариграду, Египту, Калифорнији, у једну ријеч по свим странама свијета. Осим тога, Бокељи су били старином ослобођени од војне службе и сви су као добровољци били уписани у територијалну милицију, још у доба млетачког господства, само за обрану свога територија. То су они истакли и генералу Рукавини кад се Бока била предала 1797. године Аустрији.³ Повластица чинила се оправдана, чак и неопходна с обзиром на топографски положај њихова краја који је, као нека анклага, био опасан морем и Црном Гором са двије стране и Турском са друге двије, док је са Монархијом, којој је припадао као њен најјужнији дио, а био је од ње одвојен, није имао него врло уску линију територија само с једне стране. У таквој ситуацији чинило се Бокељима природно да се и сада њима препусти обрана њихова завичаја, поготово што га је било врло тешко бранити помоћу државних снага усредоточених или расутих и увијек далеких у Царству. То је било корисније и лакше и за државу, него одводити њих другам на службу и доводити друге ненавикнуте на климу и земљиште. Већ раније, и сам страх пред регрутирањем, о којему се нешто шушкало, био је повод да су многи Бокељи напустили свој крај, а строга примјена закона значила би опасност да се многи, који су одсутни, не врате у домовину, а умакну други који су присутни. Тако се десило да су мјере, које су се подузимале да се закон проведе и у Боки у живот, као што се проводио и у осталој Монархији, оправдано биле побудиле опће незадовољство.

Једину је изнимку закон од 5. децембра 1868. предвиђао за Тирол и Форалберг (Voralberg) препуштајући покрајинском законодавству да одреди обавезе за војну службу оних који буду позвани у домобранство. То су исходили њихови заступници, на челу им барун Ђованели, (Giovaneli), иступајући жестоко у Царевинском вијећу на обрану привилегија свога краја баштињених од својих дједова, када је нацрт закона дошао на претрес. Од далматинских заступника једини је Стјепан М. Љубиша устао у Царевинском вијећу против метода централизације и на овоме пољу „N. 1.“ од 8. децембра 1868). Њега нису подупрли аутономски заступници, као што су то учинили тиролски, који су свестрано подупрли баруна Ђованелија! Да су то урадили, ствари би другачије биле изгледале.

Међу првим мјерама, пописи обвезника, које су општине биле дужне саставити, правили су се у реду у градовима и мјестима

³ Представке трију општина Котора, Пераста и Жупе са својим извјештајем упутио је Рукавина у Беч Тугутовој (Thugut) канцеларији и сам Тугут их је означио ријечима »Ad acta«, што је значило да се не ријешавају. Ти су документи и многи други били похрањени у подруму Бечке судбене зграде (»Justizhof«) и маса их је запалила када је дошло 1928. до социјалистичке побуне (Dr Alehander Grabianski: Kako je Boka Kotorska pripala Austriji 1797, „Обзор“ од 20. децембра 1935).

при мору, гдје је пучанство било образованије. Наилазили су на веће тешкоће у неколико малих, нарочито брдских опћина, гдје народ, потпуно неписмен, дотада није био чуо нешто о неком закону о наоружању, који би могао имати било какве везе са његовим селом, па тиме и са регрутацијом која је за њега и раније била страшило. Незадовољство достигло је врхунац када је главар цивилне власти которски поглавар Емил Франц (Emil Franz) упутио опћинама инструкције да журно изврше пописе дајући им рок од 8 дана, а у случају да не буду извршени у року, запријетио је да ће их извршити нарочити комесари на трошак односних опћина. Франц је дошао сутрадан да особно упути опћинског начелника Херцег-Новога Ђуро пл. Војновића, а овај му је предложио да се начелници и жупници састану у Котору. Франц није пристао, јер „више налог није допуштао одгоду“. „Што сам се страшио, то се брзо и догодило“, каже Војновић.⁴ Већ при првом пописивању у политичкој опћини Грбаљ (Жупа) почео је свијет мрмошити и спријечили су жупника да пошаље политичкој власти пописане именице. Незадовољници су истицали: 1. да би домобранци, након што би положили заклетву, били послани и на вањска ратна подручја, упркос старих повластица овдашњег пучанства; 2. да се пучанство побојало да му нови закон о домобранству одузме једино средство прехране, тј. да им спријечи поморску службу, и 3. да би били присиљени обући војничку униформу мјесто обичне народне, која тако добро пристаје њихову поднебљу.

То се незадовољство раширило у мало дана и по осталим опћинама, и опћински су начелници сматрали потребним и сами да се састану у Котору да брзојавно замоле Намјесништво да се пописивање одгоди за неко вријеме. Одговорено им је било негативно. Тада су се брзојавно обратили владару, али нису ништа постигли.

Уто је стигао у Котор заповједник домобранства ц. к. мајор пл. Бизаро (Bizzarro), Дубровчанин, којему је Министарство наредило да организира домобранство у Боки. Он је сазвао 22. септембра у Котор опћинске начелнике, сеоске главаре и неке угледније људе из сваке опћине, и њима је на помирљив и увјерљив начин дао обавјештења и разјашњења у погледу тачне суштине службе на коју су Бокелји били обвезани, побијајући многе приговоре који су му били упућени и отклањајући страховања и сумње настале из кривог тумачења закона. Коначно, свима је дао увјеравања да је владар расположен да допусти свако олакшање у извршавању закона уопће, не искључујући ни оно да се служба врши у границама Боке и да униформа буде прилагођена народној ношњи, дакако да се то тражи у законској форми. Било је наде да се кренуло правим путем.

⁴ Ђуро пл. Војновић: *Спеменица*, № 1. од 10. новембра 1868

Био је најављен и долазак намјесника Вагнера (Wagner) паробродом у Котор. Пратио га је заступник вањских опћина начелник Херцег-Новога Војновић. Учесници састанка, позвани, задржали су се у опћинској дворани, гдје се држао састанак, очекујући намјесника. Али, он се није искрцао, већ је послао учесницима заповједника которске тврђаве пуковника (Елгара) који их је војнички ословио, изразио им у име намјесника негодовање што су се они сами, у броју од 15 милиона становника царства, опрли закону о регрутовању, и приговорио што се противе, слушањем у војсци изван роднога краја, положити прописану заклетву; казао им је и то да се вјеројатно потражила помоћ преко границе како би се избјегле посљедице закона о регрутацији, и на крају дао је рок од 8 дана за извршење задатка. Елгар је одбио наиме намјесника чак и молбу да се одгоди састављање именица док депутација пође владару и врати се из Беча.

Упркос тому, представници опћина састали су се 27. септембра да се сагласе у конкретним жељама које би изнијели владару у колективној ноти, и расправа се свршила у потпуном реду под предсједањем замјеника опћине Херцег-Новога, старог капетана трговачке морнарице професора Наутичке школе Мате Мрше, и уз судјеловање котарског комесара Е. Будисављевића. Изјавили су да ће се подврћи закону и да ће уставним путем затражити измјене: 1. да се бокељски домобранци не шаљу изван Боке на вршење службе, већ да је врше у самој Боки Которској; 2. да смију поћи у страни свијет на рад након извршене одређене војничке подуке, и 3. да се при одијевању узме у обзир њихова народна ношња након што буду саслушане о томе њихове опћине.⁵ Власт се није ни на ове закључке обазрела.

Другачије је било потступљено у Трсту. Као и Бока, и тршћански териториј био је раније ослобођен регрутације, али је то и за њега престало на основу чл. 3 Закона од 5. децембра 1868. Када је први пут, као и Бока, био подвргнут регрутацији, дошло је зато и у њему до тешких немира. Држање владе у Трсту разликовало се ипак од владиног држања у Боки. Није се тражило журно састављање спискова обвезника, а нити се пријетило употребом силе.

Сличан немир као сада, био је у Боки 1848. године, па ипак средства за успоставу мира била су разумна, иако Црна Гора није била тада у таквим пријатељским односима као 1869. Сада се оптуживало пучанство за побуне и нелојалног држања, кривио се заступник Љубиша, који је био у томе крају врло омиљен, па је чак у недавним опћинским изборима био једногласно изабран за начелника града Будве.

⁵ Grga Novak: *Političke prilike u Dalmaciji 1866—76*. Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, sv. VI i VII, Zagreb 1960.

„Да се појачају“, каже се у Војновићевој Споменици, „изложене утврде Драгаља и Црквица, одред од 45 људи“ пењући се 7. октобра по Елгеровом налогу у брда изнад Кривошија и Леденица према црногорској граници, „био је нападнут“ ноћу између 7. и 8. „у току марша од стране Кривошијана хицима из пушака“. У сукобу су била рањена два војника и официр, а тројица су нестала.

Наводно „поглавар Франц био је претходно 6. октобра у Кривошијама да умири Кривошијане и осигура пролаз одреда. Кривошијани су били пристали да дозволе пролаз петорици људи, али ће сваки већи одред сматрати као пријетњу, зато ће ударити на њега“. То су и урадили.

10. октобра проглашено је изнимно стање за цијели политички котар Боке Которске — бројио је тада 34.802⁶ становника — на основу закона од 5. маја 1869. и бечка је влада са потписима свих министара обуставила политичке слободе и примијенила изнимне мјере, на што је намјесник издао проглас на Бокелје.

Гласило, аутономаша »Il Dalmata« већ је тада учинио одговорним за устанак у Кривошијама народну странку и њено гласило »Il Nazionale« тврдећи да су они изазивачи немира (N. 1. од 13. октобра 1868).

„10. октобра примили смо у Задру“, казује Војновић, „алармантне вијести да опозиција расте и да 500 становника општине Херцег-Новога намјеравају да се придруже устаницима. Нисам се колебао ни часа да напустим Сабор, да пођем Намјеснику, па како се овај спремао из службених разлога да отпутује за Херцег-Нови, изјавио сам се спреман да му се придружим у намјери да особно утичем на умирење духова. Кад смо стигли у Херцег-Нови, одмах сам се ставио у додир преко поузданих особа с устаницима. Намјесник је прослиједио за Котор, а ја сам у његово име могао им дати увјеравања да оне три тачке петиције 27. септембра на владиној страни неће наићи ни на какве потешкоће.

„Чим сам осигурао добар ток тих преговора, брзојавио сам Намјеснику 15. октобра у вечер у Котор да дође чим прије у Херцег-Нови, јер пучанство жели чути особно од њега потврду датих увјеравања. Тако је Намјесник дошао 16. у Херцег-Нови и на јавном скупу у општинској згради потврдио је толико жељена осигурања што су присутни прихватили најживљим знаковима одобравања, и овластио ме је да приопћим споменута увјеравања најдаљим устаницима који нису имали своје представнике на скупу.

„За тим је Намјесник прослиједио с топовњачом »Streiter« за Будву, али је прије тога дао да поглавар Франц јавно огласи забрану ношења оружја — мјера која је морала прејудиицирати започете преговоре и у мирном пучанству, навикнутом према

⁶ Luigi Maschek: *Repertorio delle località del Regno di Dalmazia* Задар 1872, изд. Fratelli Battara (попис пучанства 1869).

обичајима краја на ношење оружја, пробудити нове сумње, што није, уосталом, имало, како је наравно, никаква утицаја на устанике, а компромитиран је био само мирни дио пучанства, јер разоружање код тога свијета сматра се опћенито као срамота.

„И када се 16. октобра у вечер поглавар Франц вратио из Будве, гдје је био у друштву с Намјесником, пожурio сам се у присутности господе Мрше и Станчића да му јавим да су устаници Херцег-Новога спремни прихватити на основу датих увјеравања намјесникових закон о домобранству, али уз истодобни прихват и устаника других опћина, са којима су били договорени да ће поступати скупно.

„Па како се сва опозиција 15. политичких опћина которског котара ограничавала на један дио трију опћина Рисна, Грбља и Херцег-Новога, предложио сам главару Францу да се сложено уговори за 19. октобра у Котору скуп опћинских и мјесних старјешина и неколико представника устаника, и на основу доброг утиска што су на духове произвела намјесникова увјеравања, изјавио сам да могу јамчити својим животом добар успјех скупа. Али је поглавар Франц одбио да политичка власт даде иницијативу за сазив скупа, премда је знао да је таква кооперација од стране политичке власти била неопходна након што је било проглашено 10. октобра изнимно стање у читавом которском котару и посебно 10. октобра забрањено свако саобраћање лађицама у которском заљеву. Казао је том приликом да није ни најмање згодно да власт преговара са устаницима, да их он хоће довести памети само оштрим мјерама.

„Па будући да се био проширио глас да ће већ 20. бити проглашено опсадно стање и да ће отпочети војничка акција, покушао сам још једном са опћинским присједником Мршом да предочим поглавару Францу судбоносне посљедице његове намјере, велике жртве у крви и новцу, кад скуп, предложен за 19, не би успио да избјегне такву несрећу.

„На жалост, узалудни су били сви наши покушаји, котарски поглавар одбио је апсолутно било какву иницијативу. . . 19. отпочеле су војничке операције под заповједништвом намјесника Вагнера који је стигао 12. у Котору.“

Истога дана био је на пролазу преко Задра за Котор пуковник Стјепан Јовановић који је био постављен за заповједника бригаде у Дубровнику. Долазио је са службе у пограничној регименти у Броду. Био је Личанин из Пазаришта код Оточца.^{6а} Не-

^{6а} Јовановић је десетак година касније, у почетку 1882. године, наслиједио Родића (1870—1881) на мјесту намјесника Далмације. То је била по реду пета администрација Аустрије у Далмацији (јануар 1882—8. децембра 1885). Покоравајући се слијепо бечким наређењима, Јовановић — већ тада генерал — тежио је у првој половини своје администрације понијем-чивању далматинских уреда и довођењем чиновника Нијемаца, али томе је учинио крај одлучан став заступника народњака у Царевинском вијећу који су запријетили да ће ускратити помоћ Тафеовој влади.

колико је година био провео у Босни у дипломатској мисији, гдје је одлично упознао свијет и земљу, као и у Црној Гори и Далмацији, гдје је вршио службу »adlatusa« — помоћника код далматинске владе. Њему, који је показао дипломатске вјештине за вријеме свога борављења у Босни, дат је задатак да смири буну мирним путем, а ако то не успије, тада је имао поступати са свом енергијом против отпорника.

Али побуна није била захватила само планински крај Боке Которске западно од Котора, у Кривошијама изнад Рисна и Херцег-Новога, већ и његов, такођер планински дио, југоисточно у опћини Жупи изнад Будве, па чак и дио саме Будве, Маине.⁶⁶ Побуњеници су били напали и заузели утврду Стањевих на црногорској граници, убили заповједника и три војника, „имајући хране једва за себе“ пустили 30 заробљеника — аустријских војника. Напали су такођер и утврде Горажду и Тројицу између Котора и Будве и „послије три сата били су одбијени са знатним губицима“ (N. 1. од 27. октобра — брзојавка од 24. октобра).

*

Кроз читаво то вријеме Сабор је засједао.

Трећа сједница (13. октобра) била је веома бурна. Радило се о накнадним изборима у вањским опћинама Шибеника-Скрадина, гдје је био изабран аутономаш Иван Марасовић, начелник Скрадина, помоћу терора и безакоња почињених од стране шибенског кот. поглавара Фортиса, полубрата аутономашке перјанице дра Росињолија (Rossignoli). Народњак Вранковић предложио је да Сабор укори владу „због понашања њених пословача у саборском избору“. Већина аутономашка одбила је предлог.

На петој сједници (15. октобра) народњаци су поднијели предлог о неповјерењу влади „због понашања њених органа у саборским изборима и у другим опћинским пословима“. Након дуге расправе саборска је већина одбила и тај предлог.

На осмој сједници (18. октобра) Павлиновић је приказао 210 петиција (молби) са 4000 потписа народњака, у којима се тражи „нека влада проведе и у Далмацији чл. 19. темељног закона 1867. о опћим правима грађана“, међу њима и о упораби славенског језика у јавном животу.

Како су долазиле из Боке црне гласине, аутономашки су се веселили вјерујући да ће им бокелски догађаји послужити као најјаче упориште да слома снагу народа, и када су се Павлиновићевим петицијама нашли у незгодној ситуацији, они су одмах сутрадан (19.) — након што се прочитало у Сабору брзојавно тражење опћине Херцег-Новога да се пошаље војничка посада,

⁶⁶ Жупа се називље још и опћином Грбаљ. Дијели се у 4 одломка или кнежије. Једна је Лазаревића. Сједиште је било у Сутвари. Све скупа имала је 3654 становника према попису 1869. године.

јер се становништво нашло догађајима у опасности — предали предсједнику Сабора ову изјаву (N. 1. 20. октобра 1869):

„У овај тешки час, кадно дио покрајине находи се у сасвим изнимним околностима с обуставе чл. 8, 9, 10, 12. и 13. темељног закона о опћим правима држављана од 21. просинца 1867, и са прогласа опсадног стања, па у који од часа до часа могла би крв потећи, призор се такођер врло тежак и важан појављује на другом крају земље, баш у овој нашој саборници, гдје вијећа земаљско заступство, призор по којем би се рекло да огњу из пушака на једној страни одговара огањ из срца на другој.

„Три су истом дана прошла, откад би у овој дворани читан и на дуго исправљен предлог неповјерења влади Њ. Величанства. Саборска већина одбила је тај предлог. Јавност зна потанко разлоге за ту одлуку, стога није их потребно понављати. Ну премда су ти разлози темељити, духови узбуђени том приликом нису се још умирили. . . Једва су истекла три дана, ето новог предлога неповјерења, о чему по уставу ред је расправљати. Ово неповјерење понајвише удара на ријешидбе што су пресуђене у III молби, па тиме задира у дјелокруг извршне власти. . . Па као да ни то није доста! Безбројне се петиције подносе које тужећи се ишту да се примирене одредбе темељног закона о правима држављана гледе најшире употребе славенског језика.

„Не ваља ни то заборавити ни она толико живахна и толико пространа агитација која је нужно настала сакупљањем толиких потписа међу сеоским пуком; а ни то да се те петиције подносе управо у часу када влада одговарајући праведним жељама обилно припушта славенски језик чинећи га наставним језиком у дубровачкој гимназији и реалним гимназијама у Котору и Шибенику,⁷ зато се ово има сматрати веома незгодним.

„. . . и премда је овлаштена одбити петиције, није ипак власна спријечити да се бука надовеже на буку, скандал на скандал, потицај на потицај опасне агитације. Па ипак већина би морала поштивајући уставни облик подврћи се овом неправедном и неподношљивом притиску, па желећи се ослободити њега, земљи умањити узроке тога зла стања, кад је не може потпуно умирити и отклонити од себе одговорност или не може спријечити да се ове искре не разгоре у пожар, већина је чврсто одлучила да другим путем постигне сврху.

„Са тога разлога потписани очитују жељу влади Њ. Величанства да би се одмах одгодило ово саборско засједање на неодређено вријеме, док не престану изузетне околности једног дијела покрајине.

„У нади да ће се донијети таква одлука, потписани напуштају саборницу, увјерени да тиме врше дјело домољубља, оданости и вјерности своме владару.“

⁷ Ово је било тек најављено. Подучавање је имало почети тек са I разредом (№ 1. 16. октобра 1869).

Изјаву су потписали 16-торица њих: др Ант. Радман, др Ларенна, др Ј. Радман, Rossignoli, др Биони, А. Rolli, В. де Понте, Матковић, Ко де Fanfogna (Фонфоња) старији, Serragli (Сераљи), Вулетић, Г. Пиперата, Николић, (владика) Кнежевић, Ко. Vegna (Бења), др Фрари. Осим предсједника Сабора (Петровића), који није могао, да је и хтио, дати свој потпис због свога положаја, нема потписа на њој Бајамонтија, Циндра, Гиљановића, Giovanni-ziја, (Ђовинација) Вуковића и Zaffrona (Зафрона).

Након што је била прочитана њихова изјава, они су напустили саборницу.

Као одговор, народњаци, њих 14-торица, издали су исти дан овај проглас на народ:

„Позвани по Њ. Величанству Цару и Краљу сакупили смо се на овогодишње саборско засједање да удовољимо у границама земаљског законодавства многим и хитним потребама земље.

„Влада нам је предложила законску основу о оснивању, уздржавању и похађању пучких школа на основу закона од 14. свибња 1869. Настојећи у свакој прилици да се пучка настава што више распростре, нашли смо да основа закона не одговара потребама земље и да шкоди распрострањењу. Предложили смо зато да се основа врати влади како би је помњивије испитала и подробније преиначила и такву предложила на другом засједању. Како наш предлог није био прихваћен у сабору, гласали смо против основе.

„Предложили смо да се радње истог војничког пописивања изврше посебно у сваком судском котару као што је прије било, а не у сједиштима политичких поглаварстава, тако да би се олакшала примјена новог закона о војничком новачењу; предложили смо да се пучанству олакша плаћање земљарине; предложили смо неповјерење покрајинској влади због понашања њених органа у изборима и другим опћинским пословима.

„Питали смо владу како је извршен разрез војника који напада на Далмацију, јер је разрез изазвао живе жалбе у неким котарима; — питали смо чему је искључена ћирилица у средњим школама; — и о мањим другим пословима мјесног интереса.

„Питали смо Земаљски одбор у којему се стању налази основа о регулацији ријеке Неретве и бонификација њенога поља.

„Приказали смо 210 петиција стиглих нам од опћина за примјену §-а 19. основног закона о изједначењу језика.

„У расправи описа посљедњег избора у Шибенику живо смо подигли свој глас жалећи се на понашање изборног повјереника и у обрану бирачког права предложили смо неповјерење влади због рада споменутог повјереника.

„Док су се збивали у которском котару тужни и жалосни догађаји који су довели до обуставе уставних слобода, могли смо тражити од владе обавјештења о нарави тих чина и о подузетим мјерама. Вољели смо ипак шутјети да се не би ни најмање омело дјеловање владиних власти, желећи да се то прије успостави

опет ред и закон. Па колико је било до нашег утјецаја, настојали смо дапаче да умиримо духове и препоручимо покорност. Један од наших другова, заступник онога котара и начелник Будве остао је на своме мјесту да би помогао смиривању. Други заступник и начелник Херцег-Новога напустио је сабор у исту сврху и по нашем савјету пошао је у своје сједиште.

„Насупрот таквом нашем понашању, шеснаест саборских заступника изазвали су прекид законодавног рада и затражили од владе да се садашње саборско засједање одгоди на неодређено вријеме, тврдећи да се и у самом сабору води агитација и доводећи је у везу са которским догађајима. Тој нареченој узбуни у сабору да је узроком расправа о шибенском избору, приказане петиције о језику и наши предлози о неповјерењу влади, а овима посљедњима приписали су сврху не ону за којом смо ми ишли, тј. извршивање закона, него смутњу и буку.

„Пред вама, наши бирачи, и пред цијелом земљом, ми протестирамо против ове измишљене клевете и против злонамјерне подвале, којим би хтјели нас учинити моралним сукривцима противљења закону, а за ово ће одговарати онај који буде крив.

„Бирачи! — Свјесни да смо испунили своју дужност, препуштамо вама да судите о нашем држању.“

На изјави потписани су: Иван Дешковић, Вицко Дидолић, др Михо Клаић, Јеротеј архимандрит Ковачевић, Крсто Кулишић, др Ловро Монти, Натко Нодило, Мијо Павлиновић, Ко. Никола Блаж Луцић, Антун Rossi, Н. Видић, К. пл. Војновић адвокат, Ђуро пл. Војновић, Иван Вранковић. Нема потписа Ђорђија, Љубише, Пулића и Радуловића који нису били у Задру у часу потписивања.

Тако је саборска мањина дала достојанствен одговор.

Будући да се саборска већина није одазвала позиву на нову сједницу, бечка је влада прихватила сугестију те већине и одгодила 28. октобра сабор на неодређено вријеме.

„Невиђено у парламентарном животу“, каже »Il Nazionale« (23. октобра) о бијегу већине из сабора. „Када мањине силовито прекидају свој законодавни рад, напуштају дворану расправе, да се отму тиранском деспотизму већег броја, то се може разумјети. Видјело се више пута и има оправдања. . . Када нема начина да наметне своје разлоге, тада се мањи број лаћа посљедњег оружја које може уперити на своје противнике, лаћа се очајног средства: напушта поприште борбе или зато да не дијели моралну одговорност за посљедњи чин или да спријечи већини посљедњу акцију.

„Али. . . ко измиче након што је подвалио срамотну клевету, ко оптужује противнике и хрли затим на врат и на нос на врата да им онемогући, да му одговоре, тај почиња акт на који немају прикладну ријеч особе које држе до свог поштења и до морала својих чина.

„Па ипак странка која је у саборској сједници 19. тк. мј. оптужила заступнике народњачке због сукривње у которским догађајима, починила је акт на који је већ дуго времена навикла.

Сведена на такво стање да се мора борити помоћу подвала и клевета, умрла је како је живјела... Ако се сјетимо само наше историје од 1864. и 1865. и људи који су име учинили своје у њој бесмртнима... Након што је насиље и самовоља била опустошила Далмацију утиснут је траг грађанске крви, оне крви проливене у Стону, Дрнишу и Книну, ови исти подваљивали су на штету народне странке на високом мјесту страховиту клевету, коју изговарајући је у парламенту витез Schmerling је казао да ју је чуо од самога баруна Мамуле, тачније од Larenne и Alesaniја.⁸ Двије године затим Далмација је била мирна, али су се нато појавили на позорници стари јунаци, па ето по други пут смо дошли преко дугог низа незаконитости и самовоље сваке врсте до новог пролијевања крви... и неизоставне клевете, овога пута кукавичке, избачене су од колега колегама.

„Што се тиче немира против кога се ограђују потписници изјаве тражећи одгоду сабора, »Il Nazionale« отворено признаје „да немир постоји и да је велик. Земља се тресе и гиба, и видљиво незадовољство провлачи се свуда“, па се пита „ко да се кори због тога, да ли они који се туже на увреде распуштене руље, или они који одвраћају поругом након што су пустиле увреде некажњене. Морају ли се укорити они који просвједују против кршења закона у изборима, или они који су криви због кршења? Они који траже пуно вршење законâ, или они који то одричу...?“

На крају »Il Nazionale« називље чин већине актом потпуне и посвемашње абдикације која доводи и до „владине абдикације“. јер одгађа сабор од страха пред аргументима мањине и тиме зачепљује уста заступницима мањине да поштеди себе.

На питање немира »Il Nazionale« осврће се поновно неколико дана касније (30. октобра), па вели да „је немир законит, врло законит и да судјелује у њему сав народ да добије натраг своја права, да постигне како би се закони вршили, како би престале злорабе и самовоље, опћи немир који се шири из градова до најмањих села. Немир значи да је народу додијао бирократски деспотизам, да не може више подносити неприродно господство једног језика њему страного над својим језиком...“

Аутономашка странка није се задовољила „да доведе у везу которску побуну са немиром у Далмацији, да приписује бунтов-

⁸ „Ријеч је била (у Царевинском вијећу) 3. травња 1865. о Далмацији“, казао сам у чланку „Либерални савез“ (већ цитиран) стр. 365. „Алесани је ударио на сињске франевце. Larenne је прихватио. За њима повео се и сам Schmerling. Оптужба је ишла у шире. Избачена је тешка оптужба о „неким појединцима“, чије „су тенденције да пренесу изван Аустрије центар гравитације југославенскога краљевства“, па је наведен, први пут, и прави разлог за распуст 1864. Далматинског сабора: „што осјећаји многих његових чланова нису били аустријски, нису били аустријски ни за коалицију странака“ (либерала аутономаша и народњака)... Притијешњен у парламенту, Schmerling се позвао на Мамулу као гаранта... Мамула шутити, а шуте и либерални аутономши“.

ницима намјере за отцијепљење, да затим обухвати у једном појму под именом националног покрета у Далмацији побуну и немир. Њена изјава прочитана у сабору 19. тек. била је само први корак на овом пољу. За њом су слиједиле клеветничке оптужбе једног покрајинског листа («Il Dalmata»). Није му се могло ни одговорити, јер је влада заплијенила «Il Nazionale». Надовезале су се на то узбуђујуће вијести послате новинама потпут оних »Neues Wiener Tagblatt«, као и тајни извјештаји недвојбено упућени у Беч.

Тако се хтјело за сваки случај унапријед обавијестити јавност с једне стране, а с друге увјерити бечку владу да је ред тешко помућен у читавој Далмацији и да изнимне мјере и опсадно стање нису довољни да буду спроведени у живот у Котору, већ да их треба проширити на читаву покрајину.

*

Уто је царском наредбом од 25. октобра из Будимпеште, гдје се налазио краљ спремајући се на пут за Исток, заведено потпуно ратно стање у которском котару. Тамошњем заповједнику војних снага дата је потпуна извршна власт да је врши самостално на пољу политичке и редарствене управе. Њему су подређени били сви органи управе заједно са опћинским начелницима и у тим границама имао је овлаштење земаљског главара. Овлаштен је био издавати наредбе које су биле придржане министарству унутрашњих послова и министарству за земаљску одбрану и јавну сигурност.

У почетку устанка заповједништво над аустријским снагама било је повјерено намјеснику Вагнеру, који је предложио да се бунтовници заокруже са турског земљишта, како би им се онемогућила помоћ из Црне Горе и Херцеговине. Министарство вањских послова било је затражило од Турске да дозволи аустријској војсци прећи на турско земљиште. У самој Херцеговини, на граници, биле су подузете мјере како не би људи из Аустрије бунили њихове, турске подложнике. Турске чете имале су одијелити Кривошијане од Конављана и спријечити њихов прелаз бунтовницима (N. 1. 3. октобра).

Међутим су из дана у дан стизале нове трупе у помоћ аустријској војсци. Уто је Намјесништво стало издавати службене вијести (билтене, »Bollettino ufficiale«) са бојишта, као кад се ради о правој рату. Бунтовници називљу се у њима „усташама“.

Билтен бр. 1 »Il Nazionale« од 30. октобра: Бригада пуковника Јовановића, која се састојала од пукова надвојводе Алберта, надвојводе Ернеста и Маројчића, кренула је 25. октобра у правцу Драгаља да пренесе храну оној тврђавици и сутрадан вратила се у Рисан. Било је крвава боја за свега пута и у поласку и у повратку, али се војска одлично понијела.

Билтен бр. 2 »Il Nazionale« од 30. октобра: У биткама 25. и 26. код Напода, Браћана и Гребена пала су мртва три официра и 19 простих војника. Остадоше рањени пуковник бригадир Јовановић, један официр и један виши лијечник и 64 проста војника. Три су војника залутала. Сувише падоше три мазгара-гонича, а двојица су била рањена. Не зна се још чисто колико усташа погину.

Јовановић рањен у ноzi прешао је у Трст (N. 1. 3. новембра). У ствари, Јовановићева бригада хтјела је повући посаду и муницију. Жестоко нападнута изнад Рисна, била је приморана повући се уз знатне губитке (N. 1. 6. новембра).

Билтен бр. 3 »Il Nazionale« 3. новембра: Посланство из Кнежије Лазаревић у Жупи изјавило се да се подлага. Војне мјере предузете данас дају наде да ће се цијела Жупа подврћи на миран начин.

Билтен бр. 4 »Il Nazionale« 3. новембра: Данас, 2. новембра, пуковник Fischer заузео је положај под Тројицом напредујући према Сутвари са 8. батаљоном ловаца, са пуковима надвојводе Ернеста и једном батеријом. Након 2 сата битке бунтовници су узмакли преко Сутваре. Након што је заузео положај код Трашта с пуком Маројчић и 9. ловачким батаљоном, генерал Дормус стао се приближавати Побрђу не наилазећи ни на какав отпор.

*

„Которски догађаји привукли су опћу пажњу не само у Морнархији већ и у Европи. Преко Задра прошли су за Котор“, билежи *»Il Nazionale«* 3. новембра, „дописници разних листова: *»Morning Herald«*, *»Indépendance Belge«*, *»La Patrie«*, двије бечке *»Presse«*, *»Fremdenblatta«*. . . који су, кад су стигли, били ипак одбијени по Вагнерову налогу. Штампана, могло би се рећи, бави се сада само њима. Вијести, извјештаји, дописивања, оцјене и мишљења сваке врсте, нагађања најчуднија и најнастранија. И сами владини и војнички кругови показују много забринутости, па ако је истина, што новине јављају, да се министар предсједник због которских догађаја журно спрема да се врати у Беч (из Пеште, гдје се налазило читаво министарство са царем и краљем прије његова поласка на Исток) и да цар скраћује трајање свога путовања по Истоку, забринутост би се била попела високо у врхове и била би дирнула највиша мјеста.

„Што стање которског котара задаје бриге владиним и војничким круговима, не чудимо се ни најмање. Доиста, ствар је врло озбиљна и ред је замислити се, кад се види да три или највише четири тисућа побуњеника одолијевају толико времена ц. к. војсци, подузимају каткада и офензиву и улазе у сукобе, као што су били они 25. и 26. октобра.

„По неким новинама которска побуна била би права и чиста револуција, покрет који би био у вези са источним питањем,

договорени покрет, иза кога би стајала Херцеговина и Црна Гора, и можда у позадини, као у полусјени, Русија. . . чиме се сумњи-че Славени.“

»Neues Wiener Tagblatt« (23. октобра) отворио је своје ступ-це низу извјештаја са дописом из Задра од 9. октобра који пру-жа чудних вијести о дјелатности пропаганде организиране на велико и управљене и против аустрије и против Турске, а први доказ војног плана била је побуна у Боки. »Il Nazionale« доводио је у везу ове дописе са Лареппом као њиховим аутором, јер се поклапало њихово писање и бијег већине из саборнице.“ Побуна пружа домаћим Талијанима-аутономашима пригоду, коју су уви-јек жељели, да влада опипљиво руком такне, да се не може осло-нити на славенску народност у Далмацији, на Влахе (»Morlacchi«), како их обично далматински Талијани подругљиво називљу. Већ дуго времена било је у Котору све савршено припремљено за ору-жани отпор. . . није то било организирано тек јучер. . . потјече још из 1859. . . Београд је десно, Котор је лијево крило југославенске револуције. Сарајево и Мостар, гдје су руски конзули (Алексиј Кудријавцев и Коста Петковић) имали своја сједишта, јесу сре-диште (из службених извјештаја преминулог генерала артиље-рије баруна Кемпена). . . Искрцане француске или талијанске че-те биле би за Которане, Црногорце и Србе знак да се здруже у скупну државу и да агресивно иступе и против Турске и против Аустрије“ (прије што је дошло до рата с Италијом, у извјештају који је био одређен да буде поднесен бечком цару — према »Il Nazionale« 6. новембра).

„Дуже трајање побуне доноси увијек са собом“, каже исти »Neues Wiener Tagblatt« (18. октобра) у уводном чланку, „ближу опасност опће југославенске револуције. Тада не би се више има-ло пред собом 10.000, већ 100.000 бораца. . . људи на власти мо-рају бити обавијештени о тајним плановима, о жељама и тенден-цијама које се осјећају не од данас међу југославенским расама. . . Било је и упозорења владиним људима. Дознали смо да је заступ-ник у Царевинском вијећу др Лареена, који је такођер, како се зна, и члан Далматинског сабора, писао поновно овдашњим сво-јим политичким пријатељима да је побуна у Боки само сигнал много проширене побуне, да се може и још више проширити, чи-је се границе не могу ни предвидјети, јер би из ње могла избити опћа револуција јужних Славена.“ Лист жали што »Лареена не може особно у Бечу приопћити своја запажања, сада кад је сабор затворен, јер се налази у овом критичном часу на малом излету до Suez«.

У исто доба кад и у Бечу, далматински Талијани прикази-вали су которске догађаје и Италији као опасне за њу. Доказ то-

ме може да служи чињеница да је и »Perseveranza«⁹ приписивала, једнако као и бечке новине, которску побуну искључиво све-славенским агитацијама и упливима. Тим је поводом »Il Nazionale« (10. новембра) написао да је чудно што се новина — која жели да буде озбиљна, која излази у мало удаљеном граду и подржава везе са Далмацијом, која је у стању, дакле, да буде добро обавијештена о догађајима код нас — придружује са толиком лакоћом скупу славофобских бечких новина, које подржавају тајни фондови. Још је чудније што у свим покретима Славена у Аустрији у тежњама ових народа према националној слободи не распознаје друго него само један узрок — сплетке Русије.

»Perseveranza« је тако брзо заборавила повијест своје земље! Када се талијански народ, подијељен и лоше управљан, покренуо да збаци са себе понижавјући јарам, када се упињао да племенитим жртвама живота и иметка учини себе достојним слободе, веома много европских новина, међу њима и врло озбиљних, нарочито оне које су имале интереса за »bel paese« (лијепу земљу), приписивале су страним утицајима оне покрете, и најодличнији родољуби нису били за њих друго него плаћеници једног или другог честохлепног странца.

„Ми Славени који обитавамо на источној обали Јадрана, пратили смо са симпатијама талијански покрет и жељели смо Италији напредну судбину у стицању њене независности и слободе. Кад се на талијанском полуотоку створила независна држава у својим природним границама, у томе смо видјели престанак погибелји за нашу сигурност и поздравили смо формирање младе државе на основу новог јавног права, у нади да ће ова држава постати природан ослонац другим народима који су чезнули за слободом и да ће свој нормални утицај употријебити у њихову корист. Ако је чланак »Perseveranza« израз јавног мишљења у Италији, морамо признати да смо се преварили и да се Италија, која је већ остарила са три године свога постојања, пожурила да се придружи оним моћницима који се надају и оснивају своју величину на притиску других.

„Више пута се »Perseveranza« изразила у погледу нас са неком горчином, и било јој је мило да изобличи истину. Можда на њеном уредништву има уплива она група политичких људи који су држали источну обалу Јадрана као саставни дио Италије и сматрали је апсолутно потребну, — група која је осјетила своје планове и своје изгледе спријечене буђењем националне свијести на овим обалама. Одатле ваљда потјече неки пркос који по-

⁹ »La Perseveranza« био је лист емиграната из неослобођених подручја (»terre irredente«). Излазио је у Торину (Пијемонту) и наставио излажењем и након уједињења Италије 1861. године, па чак и након ослобођења Вена и с њиме Венеције 1866. године. — »La Patrie« био је такођер талијански лист, али писан на француском језику, за обавјештење иноземства о захтјевима Талијана за ослобођење.

пут сваког опаког осјећаја заокупља мисао и узрок је непоштеном мишљењу.

„... Мало је брђана који су се успротивили оружјем извршењу закона, и нису били подражени извани, већ неспоразумима и погрешкама које би се могле биле избјећи, да се није пренаглило извршење „па опажа да је на неколико мјеста јужних покрајине Италије влада морала силом извршавати закон о регрутацији. . . у почетку ове године у Емилији и другдје примјена пореза на мливо затражила је употребу оружане снаге и дискреционих овлашћења датих генералном заповједнику.

„... Национални покрет у Далмацији сасвим је туђ которским догађајима, па он, као и ови посљедњи, нема ништа заједничко са панславизмом. Ова ријеч нема значења међу нама, а »Perseveranza« нека се не плаши да појава панславизма у Далмацији може створити неку пријетњу Италији.

„Међу Славенима Далмације и међу Славенима Аустрије агитација је врло жива, али та је агитација својствена свим цивилизираним државама Европе и потјече од потребе модерног друштва да нађе увјете свога опстанка и развоја, — агитација којој као потицај служи напредак, као средство националност, као посљедња сврха слобода. Славенске расе у Аустрији не чезну за апсолутном независношћу, јер не виде могућност тога и знаду каквим би их катастрофама луди покушај такве врсте неизбјеживо изложио. Славени нису ни тако богати ни тако растресени да приуште себи револуцију, и не надају се уосталом да им Француска или Прусија притекне у помоћ за њихове лијепе очи. Сврха њихових чежњи је федеративна Аустрија која ће, широком аутономијом датом појединим групама, осигурати њихов слободан живот и развој и са јаком влашћу у средишту зајамчити свима мир и сигурност. Ово је програм, за који се Славени залажу законитим путовима, и чија природна еволуција ствари мора прије или касније осигурати тријумф. . . моћи ће осигурати у средишту Европе миран и пристојан развој и сачувати их од полелепих честохлепних сусјета.“

*

Билтер бр. 5. »Il Nazionale« 10. новембра: Сутвара 3. новембра Бригаде Fischeroва и Дормусова запосјеле су након 4 сата боја и тврдоглавог отпора јаки положај код Шишића. Што се досад знаде, имале су мало губитака. Кнежевина Војковић и Вишњево најавиле су своју покорност. Јучерашњи губици: 1 војник мртав, 5 тешко рањено и 2 лагано.

Билтен бр. 5. »Il Nazionale« 6. новембра: Сутвара 3. новембра бра. Јучер у 4 сата по подне не наилазећи на отпор попеле су се чете према Поборима, па су топови пуцали на ово мјесто до вечери. Усташе су лагумали тврђавицу Стањевић. И данас топови пуцају, јер је мучно управо ударати с једног високог просјека.

Пуковник Шенфелд (Schönfeld) радит ће против Браића. Жупа се подвргла изузев Побора, Марковића и Браића.

Билтен бр. 7 »Il Nazionale« 10. новембра: Из главног табора у Будви 7. новембра: Пуковник Fischer више се сати борио, освојио је јучер Поборе, док се пуковник Schönfeld приближио истој страни преко Маина не наилазећи ни на какав отпор. Усташе су се покориле или су биле распршене. Мјеста Побори и Маини, која су помогла освојити тврђавицу Стањевић, била су запаљена. Запаљено је и изгорјело 400 кућа (N. 1. 20. новембра). Село Браићи, из којег је био устријељен 1 официр, а други заробљен, било је уништено топовима са тврђаваце Космак.¹⁰ Сва су се села, која су била поштеђена, покорила 4. новембра. Дормусова бригада запалила је и срушила све. Помоћу пријеког суда доскочило се пљачки Fischerove бригаде (Tagespost, Graz, »Il Nazionale« 1. новембра). Тиме је скршен отпор у брдима између Котора и Будве, а непокорнија мјеста била су кажњена како су заслужила. Пуковник Kaifel креће данас са 2 батаљона Маројчића к тврђавици Космак да јој набави хране и учврсти. Чете су врло одушевљене.

Билтен бр. 8 »Il Nazionale« 10 новембра: 7. новембра. Политички обзири силе намјесника да се врати у Задар гдје ће стићи прекосутра. Данас у 4 сата по подне отпутовао је из Будве ратним паробродом »Andrija Hofec« након што је предао заповједништво чета генералу Auerspergu (Стварно, Wagnerу је било дигнуто заповједништво). Данашњим даном скршен је отпор у јужној страни Котора. Прије што је ц. к. намјесник отпутовао, бригаде Fischer и Schönfeld биле су покрај Поборâ. Пуковник Kaifel и његова колона наишла је на неприлике дуж пута до Космака. У часу поласка ц. к. намјесника иста је колона била стигла у Космак, а пуковници Fischer и Schönfeld одбили су усташе.

Билтен бр. 9 »Il Nazionale« 10. новембра: Монастир 9. новембра. Ноћас је бригада Schönfeld стала близу Лакше путем који из Будве води у Стањевић. Fischerova, сада Симића бригада вратила се с војне на Поборе и утаборила се код Будве. Пуковник Kaifel са 2 батаљона Маројчић и са 2 топа снабдио је тврђаву Космак и ту се утаборио. Све колоне измијениле су за више сати пуцњаве из пушака са усташама, а код Kaifelove колоне стријељање је трајало до саме близине Космака, а напредовање отале било је помогнуто ватром из топова. Генерал Auersperg преузео је заповједништво чета.

Билтен бр. 10 »Il Nazionale« 13. новембра: Котор 10. новембра. Јучер обноћ топовњача »Möwe« пуцала је на усташе које су

¹⁰ »Allgemeine Zeitung«, лист склон бечкој влади, опажа да „свака кап крви, проливена на далматинском тлу, тражит ће десетороструку освету. У оној земљи не ваља иступати терором, јер ријеч терор не постоји у рјечнику оног народа, већ напротив света је оно на што се заклиње“ (№ 1. 17. XI 1869).

пријетиле Баошићу код Кумбора. Данас нови ненадани нападај, зато су били онамо послани ловци из Херцег-Новога.

Билтен бр. 11 »Il Nazionale« 20. новембра: Рисан 17. новембра. Након што се Кривошијани нису одазвали последњем позиву, јутрос у 7 сати почео је нападај на Кривошије са 4 колоне. Urschitzova (Уршицова) колона управљена је на Убле, Симићева против Црквица, Fischerova против Леденица, а она пуковника Kaifela кренула је из Ораховца.

Дормусова бригада налази се у Рисну као резерва са 2 батаљона и 1 батеријом. Пуковник Симић достигао је не наилазећи на отпор на доминирајућа брда. Fischer је управо стигао, заштићен непрестаном ватром трију батерија и послје тешка путовања на брдо св. Николе, које су усташе тврдоглаво браниле, особито ваљајући велике стијене. У Рисну четири су стражарнице и двије се већ преносе на брда. Пуковник Schönfeld напада у исто доба из Будве и св. Стефана на усташе који се турише разбјегаше) код Браића.

Билтен бр. 12 »Il Nazionale« 20. новембра: Рисан 17. новембра. Urschitzova колона стигла је без губитака након врло тешког марша и уз незнатни отпор између Звећава и Унирина. Fischerova колона запосјела је Леденице. Два су јој војника рањена. Нема потанких вијести, али се јутрос чула грмљавина топова с оне стране. Kaifelova колона виђена је како силази из Убалца према Леденицама. Главни заповједник напредовао је са Симићевом колоном из Кнежлаца до Црквица не наилазећи на озбиљан отпор. Усташе, који су држали врхове, били су одмах одбијени од страних одјела који су их растјерали. Мајор Urschitz са 8-им батаљоном ловаца овога часа (5 сати и 45 м по п.) бије се са усташама да припреми пут војсци која сутра има проћи кроз просјек (кланац), који води у Драгаљ. Пуковник Schönfeld приближио се Космаку. Код Рисна са пута к Црквицама постављена је већ једна стражарница, а друга се гради код Леденица.

Билтен бр. 13 »Il Nazionale« 24. новембра: Рисан 19. новембра. Како је прекјучер било јављено, главни заповједник Auerberg са здруженим колонама Симића и Urschitza стигао је у Црквице не наилазећи на озбиљан отпор. Да се одврати пажња усташа од Fischerove и Kaifelove колоне, које су се прекјучер спојиле у Леденицама, а имале су продријети кроз врло тешки просјек Лепоглавски, па и заузети Ханов тјеснац, извршени су јучер и прекјучер нападаји.

Десно крило није наишло ни на какве запреке, али нападај на лијево крило наишао је на жестоки отпор.

Колона лијевога крила од неколико стотина, којима је заповиједао пуковник Vetter из пука надвојводе Алберта, морао је — након што је изванредним јунаштвом свладао све запреке и напao на јаке положаје Великог Загвостка унаточ да су усташе отвориле смртан огањ на њих — након шест сати борбе обуставити борбу, јер је била надошла ноћ.

Губици Албертова пука јесу: мајор Фрич, први поручник Eiberg (Ајберг) Урбановић, поручник Гендре, 7 убијених војника и први поручници Herdt, Rinek, Nagy, Фараго, поручник Pfleger и 30 рањених војника; неколико војника залуталих.

У прекјучерашњој битки, 8-и батаљон ловаца имао је 4 мртва, 8 рањених, 1 залуталога, прскавна батерија 1 мртва.

Борбама достигнута је жељена сврха, тј. да су Fischer и Kaifel не наилазећи на отпор провалили на равницу Драгаљ, што је јутрос одпочело.

У овај час одјели тих колона крећу к тјеснацу Хану, а кнез Auersperg иде им у сусрет да би се потпуно здружио с њима.

Пуковник Schönfeld прекјучер је дошао у Браиће, тјерао је усташе које су имале знатне губитке, све до границе, и вратио се у Будву након што је оставио као посаду 1 батаљон пука Wimpfena.

Билтен бр. 14. »Il Nazionale« 24. новембра: Рисан 20. Колоне Fischerova и Kaifelova допрле су на равницу Драгаљ након изванредно тешког марша наилазећи на мали отпор. Њихово спајање је изведено у цјелини, а чете су распоређене на главну линију. Усташе су протјеране у шуму и брдске литице западно од Драгаљске равнице.

Чете остају за сада у својим садашњим положајима.

У битки, која се била 18. о. м. код Космака, тешко су били рањени капетан, Wimpfen и поручник de Bessè.

Билтеном бр. 14. завршено је објављивање вијести са бојишта.

По неким бечким новинама кнез би Ауерсперг био затражио отпуст. По »Tagblattu« и »Tagpresse« умало није на просјеку Хана цио штаб пао у руке устаника. „Наше су чете“, каже се, „потпуно потучене тако да је и сам главни штаб једва једвице бијегом успио избјећи заробљавање након што је напустио пртљагу и муницију“ (N. 1. 1. и 4. децембра).

„Ни влада нема већ неколико дана никаквих вијести из главног стана царске војске у Котору“ (»Wiener Zeit«, 26; новембра).

„Све што је досада царска војска урадила у которском окружју, врло је мало. Жупа није умирена, будући да пуковник Schönfeld онуда једнако четује, генерал Ауерсперг на походу против Кривошијана није достигао оно што је тражио. Ево што се о томе јавља из Трста 25. новембра (N. 1. 1. децембра):

„По вијестима, које су приспјеле овамо из Котора, није пошло за руком, успркос изванредној храбрости царских чета, потпуно свладати устанак на сјеверу Кривошија, будући да су устаници узмакли у неприступачне горе, те их по том није било могуће, због земљишних прилика, гонити даље. По бојевима 17. и 18. новембра код Кнезлаца и Загвостка, који су стајали знатних жртава, дочепала се царска војска пута између Рисна, Драгаља и

Црквица. Али да чете стално посједну ове височине, именовито Драгалску равницу, није било могуће због незгода земљишта и времена, таборити се подуље на пољу у студени и због несташнице воде. Како се чује, чете су узмакнуле услијед тога у тврда лучка мјеста, те је главни стан изнова премјештен у Котор. Једва је вјеројатно да би се могле изнова у скоро вријеме предузети операције, јер би биле бескорисне.“

Конечно, сва је војска била повучена из Рисна, Прчања и Доброте у Котор, и сва непријатељства су била обустављена.

Бечка »Presse« из Сплита доноси брзојав 25. новембра (N. 1. од 1. децембра): „Положај у Боци је врло озбиљан. Премда је био дигао све чете, генерал Ауерсперг није ипак могао савладати наједном устанак. Бојеви код Кнезлаца и Загвостка 17. и 18. новембра имали су успркос великих губитака само ту посљедицу да је пут од Црквица до Драгаља био час отворен. Устаници посјели су све височине те честим наваливањем претргавају једнако везу. И сам главни стан, праћен од 8 жандара, који се 19. новембра био упутио из Црквица у Драгаљ, посули су устаници код кланца Хана ватром из пушака те убили 37 мула (мазги), отели му пртљагу, а устаници нису имали никаква значајна губитка. Премда су подигнуте 4 мале стражарнице, не може ипак војска од 4500 момака посјести брда, будући да је вријеме неповољно, те ће болест сигурно овладати. Од студени не може се таборити на пољу. Осим тога, нема воде, а морају је носити у брда на мулама уз јаку стражу. Услијед тога није друго него да се операције одгоде јамачно до мјесеца априла. Војска ће се смјестити у зимске станове на обали. Да се црногорска граница опсједне, недостају чете, јер свеза Кривошија са Црном Гором нису наши могли претрћи. Главни стан вратио се 20. новембра у Котор. Губитак царске војске на посљедњем походу врло је знатан: 100 момака мртвих, рањених и болесних преко 200. Колико су изгубили устаници, не зна се. Ухваћен није ниједан. Или потпуно обуставити операције до бољих времена или ако се наставе, пресећи Кривошијанцима узмак у Црну Гору заузимањем Грахова који је на црногорском територију, али је за то потребно 50.000 људи.“

Било је очито да побуњеници воде герилски рат попут герилаца-Шпањолаца против Наполона, а у најновије доба и Индијанаца Флориде који су ненадано нестајали да се поновно појаве, гдје су им се најмање надали, и тако су годинама држали у шаху редовите трупе Сјеверно-америчких Држава (Седмична ревија »Warrens« цитирано по тршћанском »Diavoletto« 30. новембра — »Il Nazionale« 4. децембра).

*

У везу са устаницима власт је доводила многе мирне грађане Боке Которске, међу њима и неколико угледних, као што је био пом. кап. Марко Б. Бурковић из Рисна, који је био ухапшен, мада је био у пратњи Ауерсперга и мада му је Ауерсперг зајамчио сигурност проласка (дао проводницу). Осумњичен је био да је

руски панслависта. Нашли су му српску заставу у преметачини. Имао је и других застава, па и аустријску, као пом. капетан. Коначно, био је пуштен на слободу. Другачије је то било са Јосипом Перичићем, професором Више гимназије у Сплиту, провизорним управитељем Реалне гимназије у Котору. Био је означен као један од главних агитатора и промицатеља нереда у Боки. Њега је поглавар Франц био окривио да шурује с бунтовницима у Кривошијама, а намјесник Вагнер дао га је, без проведене истраге, дигнути 25. новембра од службе и обуставити му плаћу (N. 1. 1. и 8. децембра).

*

На вијест да је једна депутација из Жупе, из кнежије Лазаревића, изјавила да се покорава (билтен 3), бечке и тршћанске службене новине објавиле су, по »Wiener Abendpost«-у, Вагнеров брзојав грофу Тафеу од 1. новембра: „Једна депутација Жупе од 30 њих, која се представила јучер намјеснику и која је изнијела предлог подвргавања, признала је да није био »Landwehr« него српско-славенска подраживања побуда побуни. Попи и други агитатори фанатизовали су народ стављајући му у изглед страну помоћ.“ Тиме је сам Вагнер хтио дати тим гласинама службени карактер. „То је први пут“, каже »Il Nazionale« (10. новембра), „нека врста потврде многих проширених гласова о судјеловању вањских утицаја на оружани отпор једног дијела которског становништва.“ »Il Nazionale« хоће да вјерује да је Вагнер тражио од 30-торице да му изложе чињенице које би потврдиле њихове тврдње, али о томе нема нигдје трага“. У вези с овим неки Бокељи управили су отворено писмо Вагнеру гледе оне изјаве 30-торица Жупљана тражећи да се поведе истрага“ (Бечка »Zukunft« — N. 1. 20. новембра).

И београдски „Видовдан“, орган првог члана Намјесништва Блазнавца, обиљеженог као аустрофила, реагирао је на ту тврдњу што је презиром одбио Вагнерову подвалу да је побуна у Далмацији била проузрокована српско-славенском агитацијом. „Узрок мора се радије тражити“, каже „Видовдан“, „у лошој њеној управи, а српска агитација само је несретна Вагнерова импровизација“ (»Volksfreund« 11. новембра, N. 1. 17. новембра).

*

„Из извора које морамо сматрати добро обавијештенима“, каже »Il Nazionale« (17. новембра), „јавља нам се из Беча садржај разних службених извјештаја о политичким приликама Далмације. Према овим извјештајима. . . двије су странке: аутономашка или талијанска и народна или славенска. Прва, осим неких изнимака, које сачињавају појединци, а који сањају о сједињењу Далмације с Италијом, искрено је привржена влади и пријатељи су устаза (»verfassungsfreund«). Напротив, у другој странци има их неколико оданих династији и царству, али маса је непри-

јатељски расположена према влади и прожета панславистичким тенденцијама. У посљедње вријеме били би забиљежени неки скупови и тајни састанци у неким мјестима и у неким просторијама, чија тачна сврха није била позната, али не би се погријешило кад би се држало да је у вези с которским покретом.

„Ако је истина што нам наш дописник јавља, у оним извјештајима видимо да се опетује 1865. године. И тада једнаки су се извјештаји слали и њихово постојање било је јавно утврђено у дворани Reichsrata. . . По Schmerlingovim ријечима радило се 1865. о стварању неког независног југославенског краљевства, док нас сада панславизам узбуђује. . .

„1865. повјеровало се извјештајима, и када је 1866. на вратима био рат, Министарство сматрајући Далмацију брлогом уротника овластило је Филиповића да хапси, интернира, удаљи бунтовнике. Филиповић није ухапсио, није интернирао, није удаљио никога, а објавио је ратно стање у покрајини тек након нападаја на Вис. Напротив, они који су разматрали годину дана прије, према пресидијалним извјештајима, отцијепљење и независно краљевство, прихватили су се оружја да одбију непријатељски нападај када је дошло до њега. . .

„ . . Видјети опетовану оптужбу на тисућу начина, без и сјене чињеница у њен прилог, предложена у Сабору, исписану у новинама, основану на подвалама и говорима, то је чињеница која се квалифицира једном самом ријечи: инфамна. Сличан акт кадар је да означи степен пада и моралне деградације, до којег су стигли међу нама. . . баштинци традиција лављих уста («bosca del leone»¹¹).

Потпуно у стилу ових оптужби далматински је намјесник Вагнер предложио 11. новембра министру грофу Тафеу да се заведе опсадно стање не само у Боки Которској него и у цијелој Далмацији. Истицао је при томе да — иако је устанак у дијелу Боке већ скршен, и доскора ће бити ликвидираан — свеједно само завођење »Landwehra« не би било довело до оружаног устанка, „кад у игри не би били други мотиви, далеко важнији“.

„Агитација, коју је ултраславенска странка у земљи већ одавна водила и будном држана, морала је“, каже се у Вагнеровом предлогу,¹² „да се прије или касније дјелотворно испољи, а заведење закона о домобранству у которском котару било је искоришћено за прву манифестацију незадовољства против владе, надајући се издашној материјалној и моралној потпори од осталог дијела покрајине и од пограничног иноземства.

„Да није ултраславенске странке према догађајима у которском котару, — тон који је странка показивала у штампи и при

¹¹ Сјећа на Венецију под којом су се дојаве бацале у уста камених млетачких лавова.

¹² Haus, Hof und Staatsarchiv у Бечу М. R. Prot. 22. новембра 1869. № 2 — Новак, оп. цит. стр. 52.

свакој манифестацији, као и посљедњи догађаји у Сабору, гдје је мањина измишљала свакојака средства и путове да прави неприлика влади, не дозвољавају никакву сумњу да је устанички покрет у Котору у моралном погледу највише могуће заштитен и да још увијек ужива топле симпатије. Није дошло до намјераване материјалне помоћи не због тога што то нису хтјели учинити, него због тога што су се догађаји пребрзо развијали, а да би могли да ту дјелотворно приступе. Политичка агитација, која је једноћ стављена у гибање, није се дала лако задржати, и тако је дошло да је једна излика, као она са »Landwehrom«, дала повод који је добро дошао, да се изводи прерано против намјера страначких вођа, у дјеловање.

„Ако се узме у обзир да врење у цијелој земљи непрекинуто и даље траје, да се подјарива ватра неслоге испадима штампе и лудовањем једне странке која хоће под сваку цијену да дође до слома садашњег политичког положаја покрајине, и у ту је сврху госвуда разапела једну широку мрежу залуђених помоћника и из свих слојева пучанства узетих подстрекача; да опозиционална струја сваког дана постаје све важнија, што се више влада труди да по могућности задовољи национална тражења и да што више придонесе умирењу противника и њиховом настојању за дјеловањем, трансакцијама и компромисима, овдашња опозиција има многобројне сумишљенике у редовима главних вођа славенског покрета у осталим круновинама и провинцијама које су тај покрет прихватиле.“

Иако није било проглашено опсадно стање у ужој Далмацији, власти су на своју руку биле завеле неке изнимне мјере. Тако је »Il Nazionale« у самоме једном мјесецу, у новембру, био заплијењен три пута — излазио је два пута тједно и заплену је потврдио Призивни суд (предсједник Frane Rossi — Sabattini). Нису били поштеђени чланци пренесени из других новина. Нарочито су биле погођене вијести које је уредништво примало из Котора о ондашњим догађајима. Као да ни то није било довољно! Типографска справа била је растављена и запечаћена. Уредништво је радило под врло тешким увјетима (N. 1. од 15. октобра и 1. децембра). То је све дало повода листу да је управно 30. новембра упит читавом министарству „за краљевине и земље заступане у Царевинском вијећу“ (N. 1. 1. децембра).

*

Против инфамних клевета борба је била врло тешка. „Народни противници нису само били *свемогући у Далмацији* него и у Бечу“, каже народни заступник дон Јуре Бианкини,¹³ „гдје им се све вјеровало и гдје су они знали оперирати најцрњим клеветама, особито умишљеном сабласти *панславизма* и бајком

¹³ Juraj Biankini: *Dr Miho Klaić i don Mijo Pavlinović*, Jubilarni broj »Narodnog lista«, Zadar 1912, str. 2.

о руским рубљима. Сви наши бољи људи, готово цијела народна странка, сматрани су били за много и много година у Бечу као револуционарци и недостојни ма било каквог поуздања са стране државе.“

Да се те клевете побију, заступници народне странке повјерили су Војновићу мисију да пође у Беч и дали су му за краља неку исправу («un atto»), у којој су биле изложене прилике Далмације (N. 1. 27. октобра). Војновић је отишао 22. октобра, али како се краљ спремао на пут за Исток, био је у стању да преда тек министру-предсједнику Тафеу своју Споменицу и њему и неким министрима изнио је ошћенито прилике Далмације и још посебно оне у Боки Которској. Био је и у аудијенцији надвојводе Карла Лудвига. Ступио је такођер у додир и са многим другим политичким особама. Увјерио се да је не само у уредништву новина склоних влади већ и у самом владином крилу проширено потпуно погрешно мишљење и нагађање о устанку у которском котару, као и то да су ти жалосни догађаји плод вањског утјецаја или подстрекавања, већ одавна припремљени од неке политичке странке. Влада не позна етнографске и политичке прилике Далмације (N. 1. 10. новембра). Влада је била вољна повјерити Војновићу мисију пацификације Боке, али он није био склон да је прими. »Il Nazionale« (17. новембра) мисли да је то било стога „што он није вјерозао да је пацификација могућа без амнестије. Он би хтио да се пошаље у Боку врло популарна личност и предложио је био бившег намјесника Филиповића. Војновић је успио да наговори министре да предложе цару амнестију свих бунтовника Боке који би положили оружје у одређеном року. Извјештај о томе са предлогом био је упућен краљу у Египат.

Краљ је на повратку примио Војновића у приватну аудијенцију, а прије њега у Трсту поморског капетана Ђурковића и которског бискупа Јуру Маркића (рођ. у Сплиту). Војновић је краљу предао Споменицу, а исто тако и Гискри (N. 1. 1. децембра).

На свом повратку цар се показао врло хладан нарочито према Гискри, великим дијелом због догађаја чији га је ход — чини се — преко мјере импресионирао (N. 1. 15. децембра).

*

Настале су промјене у особама.

Намјесник Вагнер је опозван 10. децембра. Његов је одлазак изненадио аутономаше. То су они изразили преко своје задарске опћине, њихове најјаче куле, у брзојаву цару (N. 1. 11. децембра), називљући га „најбољим нашим намјесником“. Ту се види колика је била спрега између њега и њих против народњака у изнијетим денунцијама. Вагнер је постављен за војног заповједника Хрватске (26. децембра).

Већ тиме било је јасно одлучујућим круговима у Бечу да треба покушати ликвидирати побуну мирним путем.

Заповјеником читаве војске у Далмацији постављен је генерал Гавро барун Родић, из Вргинмоста, Банска Крајина у Хрватској, дакле и он војник-граничар. Повјерена му је задаћа да настоји умирити побуњенике мирним путем. О могућности његова постављења било се прочуло десетак дана прије, и то је дало повода задарској опћини у већ цитираном брзојаву цару да га замоли да „не би избор Вагнерова насљедника био такав да пружи охрабрење претјераној странци и да се не би још више погоршала зла и неслога у овој несретној покрајини“.

Управа Намјесништва привремено је повјерена дворском савјетнику баруну Флуку (Fluck), умировљеном начелнику одсјека у Министарству унутрашњих послова (»Sektionschef«), који је једном давно, 1848, службовао у Задру у својству претура (политичког поглавара-суца).

Отишао је и Франц. Замијенио га је котарски судица Рендић из Омиша и с њиме комесар Будисављевић из Сиња.

Уз ове промјене краљ је помиловао Браиће и све остале побуњенике који су се до тога дана (29. децембра) били покорили.

Растајући се са Вагнером, »Il Nazionale« (15. децембра) је написао: „Кад је Wagner био постављен за далматинског намјесника, бечко му је министарство препоручило да поступа енергично са Славенима у смислу лозинке министра унутрашњих послова Гискре: »nicht nur slavisch«, у покрајини у бити и једино славенској.

„Ова лозинка нанијела је великих невоља и Далмацији и царству. Изазвала је дубоко незадовољство у цијелој покрајини, између владе и народа пукнуо је дубоки понор и умало није дошло до грађанског рата. Проливена је у обиљу крв, а аустријска војска послана је да бере ловорике борећи се против аустријских поданика. У таквом стању Wagner одлазећи оставио је Далмацију. На ширем плану царства државне финансије биле су осјетљиво поколебале, углед монархије је био компромитиран и није се хтјело много да и царевина буде бачена у опасне авантуре.

„Што се тиче самога Wagnera, највећа је његова погрешка била што се ослонио управљајући покрајином искључиво на људе које је јавно мишљење оквалифицирао као неприкладне да га помогну у оној вишој позицији изнад странака, у којој се он опетовано изјавио да хоће да буде. Нова тројка Wagner-Alesani-Franz била је свемоћна. Мијењајући стога особу намјесника треба промијенити и смјер и систем који је Wagner представљао и који је уродио тешким посљедицама. Иначе, сама промјена особе на мјесту намјесника не би била довољна да Далмацијом завлада мир. Треба мијењати са Wagnerom и његове главне савјетнике и помоћнике. Људи попут Alesanija, Seiferta, Meryja, Franza, Zanchija итд. треба да престану бити политички ауторитети у земљи. Њихово задржавање на тим мјестима кадро је да изазове ново неповјерење и сумње у искреност намјера. Wagnerova одрека ваља стога да буде осуда система. Она има да означи намјеру да се

мијења пут. Влада треба да прекине конзортеријом (ортаклуком), која представља само интересе једне касте и труди се да сачува мрско господство над народом, зато конзортерија ни нема ослона у народу и народ нема симпатија за њу, јер га срамоти и оцрњује у свакој прилици. У овој покрајини, у бити славенској, влада мора имати стално пред очима у свим својим акцијама интересе и потребе њезиног славенског пучанства. Мора штитити и зајамчити прикладним довољним мјерама ове интересе и ове потребе у школама и у судовима, у управи и у јавном животу. Влада треба да се ослободи бирократије која је дала конзортерији најхрабрије поборнике, и мјесто да буде странчарска, ваља да озбиљно штити интересе народа, па ће конзортерије нестати као магле на сунцу. Тада влади неће бити потребно да се ослони на неправедни изборни правилник, ни да силује слободно очитовање народне воље, ни да се пача у изборима, ни да управља пристрано, ни да се служи насиљима и злорабама, и тек ће тада у покрајини завладати ред и мир, и влада ће бити добра влада у смислу што се опћенито даје тој ријечи. У једну ријеч: нови курс тражи нове људе.“

Такођер је »Il Nazionale« (22. децембра) дочекао долазак баруна Flucka овим ријечима: „Барун Fluck долази у Далмацију у привременој мисији да би привремено, до даљњих одредби, управљао пословима Намјесништва, и његово именовање служи да покрије прелазни период као оно витеза Possingera за Галицију када је неспоразум, који се очитовао између народног представништва и владе, навело грофа Goluchowskoga да се одрекне положаја намјесника. Боље одредбе није сада могло бити. . . не би било разборито неко дефинитивно именовање политичког значења. . . прије што буде поведена расправа у парламенту. . . Барун Fluck привремени је управитељ, није намјесник. Функције цивилног и војног намјесника бит ће увијек концентриране у једној самој особи све док ће се важност Далмације за царство цијенити у Бечу готово искључиво са стратешке тачке гледишта, а то ће на жалост вриједити вјеројатно још много година.“

*

Незадовољства с начином управљања није било само у Далмацији. Пољаци и Чеси исто тако нису били задовољни, зато се Децембарски устав није могао провести.

Пораз војске у борби са побуњеницима у Боки Которској тешко се одразио на све бечке кругове, и положај ионако тежак још се више погоршао. Све гласнија бивала је струја која је тражила да се побуна ликвидира мирним путем. Како Царевинско вијеће није могло због опозиције Славена постати централно заступство свих аустријских земаља, цар је наредио министрима, прије свога поласка на Исток, нека проуче како би се незадовољни народи могли умирити и нека му подастру предлог о томе. Министри се нису могли сложити у својим погледима, па је до-

шло међу њима до расцијепа. Тако је избила криза министарства. Већина министара савјетовала је владара да се настави досадашњим правцем који је дат децембарским уставом, зато су они били и за то да се кривошијска побуна свлада оружјем. То су били Plener, Hasner, Brestel, Giskra и Herbst. Мањина Taaffe, Potocki и Berger) сматрала је да је пријеко потребно удовољити оправданим захтјевима Славена, јер је иначе угрожен мир и опстанак царства. Мањина је и у питању кривошијског устанка имала свој одвојени став: била је за пацификацију мирним путем.

На своме повратку цар је сазвао Царевинско вијеће за 13. децембра 1869. У престолној бесједи дотакао се устанка у Кривошијама ријечима: „Врло жалим заблуду која је томе дала повода, а уздајући се да ће јој се наскоро стати на крај, наложио сам Мојој влади да њезине жалосне посљедице, чим се законито стање успостави, по могућности ублажи.“¹⁴

То је дало повода да се повела расправа о кривошијском устанку у заступничкој кући у Бечу. У одбору, који је спремао адресу као одговор на престолну бесједу, др Lаренпа, који се био вратио у међувремену са свога пута у Суец и Рим, нашао се побућен да макар посљедњи у реду заступника изјави да је у своје вријеме тражио изнимни положај за Далмацију у погледу земљаске обране. Ни ову прилику није пропустио да не денунцира своје земљаке. „Кривошијски устанак плод је политичких смутљиваца извана“ (смјерао је на Црну Гору), а закон о домобранству само је прилика за то... Ко је у земљи живио и земљу познаје, тај је имао знати да таква узбуна није могла изостати.“ Придржава се да ће и даље говорити о томе.

Позивљући Lаренпу да изнесе доказе, »Il Nazionale« (25. децембра) попраатио је ову нову његову денунцију овим ријечима: „Овај др Lаренпа јединствени је заступник. Кадгод диже свој глас изван покрајине, не може да не оптужи за издају дио својих земљака... Прави Далматинац може по својој ватреној нарави прећи границе мјере, али систематски не оптужује док у његовој ужој отаџбини бијесни грађански рат и пуше се рушевине.“

Родић је извршио, међутим, повјерену мисију успјешно. Одликујући се тактом, мирним путем је постигао оно што су други хтјели постићи силом, и 11. јануара 1870. склопио је са побуњеницима повољан мир у Кнежлазу. Побуњеници положили су оружје и заклели се на вјерност у послушност. Бокељима је дано да служе у домобранству кратко вријеме од два мјесеца у своме родном крају, што су они упорно тражили, и дозвољено им је да и надаље носе народно оружје, како је то био њихов обичај. На Родићев предлог краљ је помиловао и ухапшене побуњенике. Тако кривошијска буна није завршила вјешалима, како су то

¹⁴ Vinko Kisić, *Listajući stare godišnjake...* Jubilarni broj »Narodnog lista«, Zagreb 1912, str. 103.

жељели аутонамаши.^{15а} Родићу у смиривању Кривошијана највише је помогао Љубиша, са којим је он био у врло добрим пријатељским везама још из доба када је у Дубровнику 1859. године вршио дужност бригадира, а сам Љубиша је био добро виђен код устаника.^{15б}

За нову градњу порушених и запаљених кућа одређено је да се утроши 20.000 аустријских форинти.^{15ц}

Царевинско се вијеће сложило у пленуму са ставом већине министара о кривошијској побуни, на што су Тафе, Потоцки и Бергер повлачећи консеквенције дали 1. фебруара 1870. оставку на своје положаје. Хаснер је саставио ново министарство, у које је увео Вагнера као министра земаљске обране. Гискра је и даље био министар унутрашњих послова.

У почетку фебруара краљ је примио Љубишу у аудијенцију као заступника Боке, који му је изручио поклон и благодарност Бокеља на подијељену милост. Том је приликом краљ казао да „он није никада вјеровао да је бокељски отпор био политичке нарави, па је изразио наду да ће му Бокељи бити, као од старине, вјерни и привржени.“¹⁶

Царевинско вијеће било је изабрало посебни одбор од 15 лица којему је било повјерено да испита кривошијску побуну. У тому је одбору Ларенпа поновио осваду и још додао: „да је мањина у Далматинском сабору увијек настојала оборити владу и сијати неповјерење по земљи против ње. Сви су говорници мањине говорили у сабору бунтовно, и кад је букнуо устанак у Боки, требало је затворити сабор, јер је било бојазни да се опозиција у сабору сложи у једно са немиром у земљи.“

На те клевете јавио се 11. фебруара уредник листа „Заточник“¹⁷ Иван Вончина, који је подсетио Вагнера у отвореном писму на становите договоре које је Вагнер водио прошлога љета са представницима те југославенске пропаганде. Вагнер се није обазрео на то, зато га је Љубиша у одбору упозорио 16. фебруара на то писмо. Тада је Вагнер кратко казао „да не може порећи да није са вођама југославенске пропаганде преговарао, али само у интересу државе, и да једино због државних интереса није више у стању о дотичној ствари говорити“.¹⁸ Полемике није, дакле, било.

^{15а} Кисић, оп. цит. стр. 103.

^{15б} Др Иван Гргић: *Из народног препорода. Бирокрација и аутономашка странка*, Задарска ревија бр. 6/1960, стр. 440).

^{15ц} № 1 од 17. децембра 1869.

¹⁶ Кисић, оп. цит., 103.

¹⁷ „Заточеник“ је био лист Народне (Strossmayerove) странке у Хрватској који је излазио у Сиску мјесто забрањеног загребачког „Позора“. Лист је узимао у обрану Кривошијане. То је био хрватски лист. Једнако је Кривошијане бранио и српски лист Милетићева „Застава“ која је излазила у Новом Саду. Пближе о томе в. др Коста Милутиновић: *Бокељски устанак и Вагнерова афера*, Историјски записи, Цетиње, 1958/1—2, стр. 57.

¹⁸ Милутиновић, оп. цит. стр. 57.

Али је у „Заточнику“ (19. фебруара 1870), као осврт на све то, изашао затим чланак „Конспиратор, министар и издајник конспирације“. Вончина је држао у рукама Вагнерову преписку са Штросмајером, зато се претпоставља да је чланак написао сам Вончина. У њему се каже: да је Вагнер пред парламентом истовремено оптуживао југославенску пропаганду и признавао да је са истом том пропагандом радио; да је увијек био и остао против Народне странке, Хрвата и Јужних Славена; да је у цијелој тој афери играо улогу обичног агента и провокатора.¹⁹

У адресном одбору федералистичка мањина развила је била врло жестоку опозицију против владе која се наша на великој неприлици: с једне стране државни дефицит је нарастао преко мјере, а с друге нису престајали немири и незадовољство у покрајинама. Па и сам је бивши канцелар Beust, који је неколико година прије предлагао да се Славени „притисну о зид“, промијењено своје мишљење и препоручао споразум. Догађаји у Боки djelовали су као страховита пријетња, кад би се ишло и даље затирањем Славена. Гискрина парола »Nur nichts slavisch« потпуно је била затајила. Како је и сам цар био поновно за то да се покуша измирење с Чесима који су били напустили парламент, Хаснер је позвао у договору с Гискром чешке прваке Riegera и Сладковскога у Беч на разговор, али су се они оглушили позиву. То га је натјерало да је дао 20. марта оставку кабинета. Нато су 31. марта иступили из Царевинског вијећа и Пољаци и за њима одмах и Словенци. Сецесионистима придружио се и Љубиша, једини народњак у парламенту, кад је видио да питање Боке неће доћи на дневни ред. Тиме је Царевинско вијеће постало крње и није било способно за одлучивање, јер је од 203 заступника било спало на 129. Цар је прихватио Хаснерову оставку, али није хтио распустити Царевинско вијеће и покрајинске саборе. Мјесто тога, повјерио је 4. априла Алфреду грофу Потоцкоме (Пољаку) састав новог министарства са задањом да проведе измирење. У новој влади мјесто Гискре заузео је Тафе, царев друг из дјетињства. Ни Вагнера нема. Нетрагом је нестало. Како Чеси нису хтјели ни да чују о неком изванредном Царевинском вијећу, цар је распустио 22. маја и Царевинско вијеће и све покрајинске саборе, осим чешкога.

»Il Nazionale« радовао се изборима, док су аутономашки били забринути због вијести које су јављале из Беча да ће Родих постати намјесник Далмације, а и због избора који су имали бити слободни. Међутим, ти су избори били само релативно слободни, али је и то било довољно да народњаци добију већину: 25 народњака према 16 аутономаша.

Та је побједа била прекретница у политичкој повијести Далмације након љуте 10-годишње борбе, након допринесених и поднесених свестраних жртава и бројних личних самопријегора. Ис-

¹⁹ Идем, оп. цит. стр. 57.

тина, требало је ипак да се изредају три администрације, три намјесника, сва тројица генерали, људи наше крви али у служби Беча и покорни царском двору, и да се проведу три избора (1861, 1864 и 1867), за Сабор, па да Народна странка пролазећи кроз трновити пут клевета и обједа дође до пуне побједе. Побједило је начело народности. Сабор је био освојен и већина је опћина била понарођена. Далмација је стала на своје ноге. Рехабилитирана, враћена је своме роду, сачувана хрватству и српству, и југославенству. Кривошијски устанак као један од израза опћег незадовољства Славена приликама у Аустрији допринио је са своје стране заокрету политике Беча на нашем терену.

Јосип Берош